

Uvod

1. Šta se podrazumeva pod izrazom „usmeno izražavanje“?

Usmeno izražavanje je, pored pismenog, druga velika oblast korišćenja jezika. (Preciznije, ono je prva takva oblast: kako u istoriji čovečanstva, tako i u istoriji gotovo svake individue, kulturne tehnike pisanja i čitanja pojavljuju se tek nakon duge faze isključivo usmene komunikacije.)

Usmeno izražavanje obuhvata aspekte slušanja i govora. Oni se odnose na receptivnu (slušanje i razumevanje slušanog) i produktivnu stranu (govor) usmene komunikacije. Time se posebno skreće pažnja na činjenicu da podsticanje slušanja igra jednako važnu ulogu u razvoju komunikacionih kompetencija.

Rad na oblasti usmenog izražavanja podrazumeva poštovanje određenih pravila, ali se ne odvija nezavisno od podsticanja pismenosti. Naprotiv, međusoban odnos te dve velike oblasti može biti opisan kao cirkularan: ono što se učilo u oblasti usmenog izražavanja isplaćuje se zatim i u pismenom izražavanju, kao što i, obrnuto, dobro razvijeno pismeno izražavanje ima uticaja na diferenciranost usmenog izraza.

U specifične karakteristike usmene upotrebe jezika ubrajamo sledeće tačke, koje su važne i za rad u školi:

- U situaciji usmene komunikacije učesnici razgovora su po pravilu u isto vreme na istom mestu. Tako je moguće korišćenje mimike i gestikulacije, kao i neverbalnih, situativnih signala (npr. upućivanje na neku osobu u blizini, ili na oblačno nebo). Ova sredstva potpomažu razumevanje, što je u pogledu tačne komunikacije smisleno i funkcionalno. U situacijama pismene komunikacije, u kojima su koraci „pisanje“ i „čitanje“ vremenski razdvojeni i mogu putem prerađivanja i ponovnog čitanja biti ponavljani, sve je potpuno drugačije. (Posebno mesto, kojim se ovde ne bavimo, zauzimaju telefonski razgovori, ili pismeni chatovi.)

- U jezičkom pogledu, usmena komunikacija sledi sopstvena pravila koja se razlikuju od pravila pisanog jezika. Nepotpune rečenice, prekidi rečenica, ponavljanja, povremeno menjanje jezika (npr. sa prvog jezika na jezik škole, ili sa standarda na dijalekt), asocijativni govor itd. normalne su pojave u usmenoj komunikaciji i ne ometaju, ili samo retko ometaju svakodnevni razgovor. U slučaju „kultivisanog“ usmenog izražavanja, recimo prilikom referata u školi, važe strože norme koje se više orijentišu na pismenost. Ali, i tu bi svakako bilo pogrešno od učenika očekivati da govore kao „s papira“. Istovremeno, to nikako ne znači da treba odustati od prilika za trening u kojima se sasvim svesno uvežbava negovani usmeni stil i čije praktkovanje se može sprovesti u motivirajućim kontekstima (scenske predstave, referati itd).

2. Podsticanje usmenog izražavanja – i šta to znači za nastavu u dopunskim školama

Usmeno izražavanje u nastavi jezika igra važnu ulogu; to, naravno, važi i za nastavu maternjeg jezika u dopunskoj školi. Značaj te uloge vidljiv je već po tome što (pogotovo u nižim razredima) komunikacija na časovima teče pretežno usmeno. Ko želi da učestvuje u onome što se dešava na nastavi, mora, dakle, s jedne strane umeti da sluša i da razume ono što sluša, a s druge strane mora posedovati različite produktivne sposobnosti u oblasti usmenog izražavanja. Prominentnost pozicije usmenog izražavanja pokazuje i sledeći pregled jezičkih oblasti s obzirom na sposobnosti i potrebu podsticanja:

	receptivne sposobnosti	produktivne sposobnosti
usmeno izražavanje: primarne, „urođene“ sposobnosti	slušanje (razumevanje slušanog)	govor
pismenost: sekundarno stečene kulturne tehnike	čitanje (razumevanje pročitano)	pisanje

Treba pomenuti i širenje fonda reči i sticanje gramatičkih znanja, procesa koji prati i podstiče razvoj obeju oblasti usmenog i pismenog izražavanja, a koji s jedne strane teče „prirodno“, bez ikakvog upliva, a s druge strane dobija potporu kroz školovanje.

Izgradnja kulturnih tehnika čitanja i pisanja u najvećem broju slučajeva podrazumeva razvijene sposobnosti u usmenim oblastima slušanja i govora. Većina dece prilikom polaska u školu već poseduje dobre kompetencije na tom polju, bar kada je reč o svakodnevnoj upotrebi jezika. Ipak, podrazumeva se da školska nastava jezika sa sobom donosi čitavu paletu obaveza razvijanja usmenog izražavanja. O didaktičkim težištima u vezi s time (didaktici razgovora, pričanju, prezentaciji sadržaja itd.) detaljnije govori poglavlje 4a „Ciljevi i rad u oblasti usmenog izražavanja“. Ta su težišta obavezujuća i za nastavu maternjeg jezika u dopunskim školama i na osnovu njih su podeljeni predlozi za nastavu u praktičnom delu ovog priručnika.

Sem toga, u oblastima fonetike, leksike i sintakse ima više specifičnosti u podsticanju usmenog izražavanja u dopunskim školama, čemu ćemo na početku posvetiti više pažnje. Uzrok tih specifičnosti je istovremeno korišćenje dijalekata i standardnog jezika kod mnogih jezika, kao i činjenica da mnogo učenika svoj prvi jezik kod kuće nauči skoro isključivo u nekoj dijalektalnoj varijanti. Za nastavu maternjeg jezika u dopunskoj školi, u čije ciljeve se ubraja i uvođenje učenika u standardni jezik, to za posledicu može imati sledeće zadatke i oblasti rada:

a) Detaljno uvođenje u fonetski inventar prvog jezika

U ovo se ubraja osveščivanje i akustički trening pre svega onih glasova standardnog jezika koji se u dijalektima eventualno ne koriste ili se ne razlikuju od nekih drugih glasova. Primer: u južnoslovenskim jezicima razlikujemo glasove, odnosno foneme /č/ i /ć/ (npr. čekić u bosanskom, crnogorskom, hrvatskom i srpskom). U albanskom se ista razlika obeležava grafemima /ç/ i /q/. Neki dijalekti jedva razlikuju ili uopšte ne razlikuju ta dva glasa, što znači da je neophodno raditi posebne vežbe slušanja i izgovora. Cilj tih vežbi je senzibilizacija dečjeg sluha, jer je razlikovanje tih glasova relevantno i za pravopis. Bez odgovarajućeg treninga, učenici bi prilikom pisanja tekstova uvek iznova pravili greške koje su posledica nesposobnosti razlikovanja te dve foneme i grafeme. (Kao primer sa časova nemačkog može se navesti pisanje „Kese“ i „Medchen“ umesto „Käse“ i „Mädchen“ kod dece koja nisu uvežbala da razlikuju „ä“ od dugog „e“.) Akustičke vežbe za diferenciranje glasova (koje učenici uglavnom već poznaju iz redovne nastave) moguće je raditi bez problema; upor. predloge kod br. 1 u praktičnom delu priručnika. Kao posebno pogodan kontekst može poslužiti uvođenje odgovarajućih slova u prvom ili drugom razredu.

b) Rad na fondu reči

Na nivou iznad fonema i grafema nalazimo reči. I tu je moguće naći mnogobrojne razlike između standardne varijante i dijalekata prvog jezika, ali i između pojedinih dijalekata. O tim razlikama je potrebno razgovarati na časovima i dobro je, ako je moguće, vizualizovati ih na karti; u tome je skriven vredan potencijal za jezičku refleksiju i upoznavanje sopstvenog jezika u svim svojim aspektima. Pored toga, potrebno je – naravno, korak po korak i pažljivo – uvoditi i uvežbavati standardnojezičke pojmove. Za učenike se možda može pripremiti manja sveska, u koju će zapisivati reči i izraze i koristiti ih u rečenicama, prvo usmeno, a zatim možda i pismeno. Rad na fondu reči, o kojem je ovde reč, predstavlja važan deo podsticanja jezičkih sposobnosti u dopunskoj nastavi maternjeg jezika i treba ga svesno i uporno negovati. Razlog je jasan: mnoga deca i mladi ljudi koji odrastaju u inostranstvu ograničeno vladaju svojim prvim jezikom; njihov fond reči je sveden na svakodnevne, kućne teme, na govorni izraz i često na dijalekt. Ne čudi činjenica da se mnogi od njih osećaju sigurnije kada koriste jezik škole imigracione zemlje, jer za to postoje svakodnevni sistematični podsticaji. Dopunske škole maternjeg jezika su centralne (a za decu iz neobrazovanih porodica često i jedine) institucije koje mogu postići cilj da se deca i na zahtevnijem nivou služe prvim jezikom. Usmeno izražavanje – razumevanje slušanog, kao i sopstveni govor – u tom pogledu ima izuzetno važnu ulogu. Ono omogućuje susrete i eksperimente s novim fazetama upotrebe jezika i to najčešće na jednostavniji i opušteniji način nego pismeno izražavanje. Zbog toga su promišljene i dobro isplanirane nastavne situacije u oblasti usmenog izraza od ogromne važnosti i onda kada je cilj da se steknu dobre literalne kompetencije u prvom jeziku.

c) Dalja govorna sredstva i sintaksa

Rad na fondu reči, ograničen na pojedinačne reči, nije dovoljan. Već su pomenuti izrazi koji, naravno, čine leksički fond svakog jezika. I na njima se mora svesno raditi, njih treba ponavljati, više puta vežbati i koristiti, da bi postali deo aktivnog jezičkog fonda kod dece. U metodičkom pogledu, često je smisljeno ove vežbe raditi prvo usmeno, a zatim i pismeno. Isto važi i za sledeće dve grupe reči, odnosno, govornih sredstava:

1. Takozvani *chunks*, izrazi ili fraze poput „molio/molila bih...“, „mogu li, molim vas...“, „da li biste mi mogli...“ itd. *Chunks* se veoma često koriste u svakodnevnim, nešto formalnijim komunikacionim situacijama. Da bi ih učenici koristili na maternjem jeziku, oni ih moraju upoznati i u standardnojezičkoj varijanti. Najbolje ih je trenirati u okviru igara, uz, npr., preuzimanje manjih uloga u igri.

2. Pored toga, učenici treba da imaju na raspolaganju niz izraza, jezičkih sredstava koja su posebno korisna, a koja se često koriste prilikom opisivanja, u diskusijama, kraćim referatima itd. U diskusijama se, na primer, često koristi „po mom mišljenju, to je...“, „moje viđenje je drugačije...“, „sa time se u potpunosti slažem / uopšte ne slažem“, „to je u suštini tačno, ali međutim...“ itd. Takva jezička sredstva moraju prvo sa učenicima biti pobrojana i zapisana. Posezanje za jezikom škole ovde može biti veoma korisno, jer na tom jeziku učenici već poznaju neke od tih izraza. Zatim ta jezička sredstva treba zapisati i dobro uvežbati. U priručniku „Osnove i polazišta“ nalaze se u pogl. 7 B4 fotografije snimljene u dopunskoj školi španskog u Londonu, koje pokazuju vizualizaciju jednostavnih jezičkih sredstava, što predstavlja vredan doprinos širenju jezičkih kompetencija u prvom jeziku. U praktičnom delu priručnika, br. 12 pokazuje kako se, predstavljanjem pojedinih delova rečenica, učenicima može pomoći da se u razgovoru nadovežu na ono što drugi govore i da doprinesu koherentnosti diskusije.

Sa sledećim višim jezičkim nivoom – gramatikom, odnosno njenim oblastima morfologijom i sintaksom – povezani su različiti izazovi, u zavisnosti od prvog jezika, kao i od razlika koje postoje između dijalek(a)-ta i standardnog jezika. Učenici s Kosova se, između ostalog, suočavaju s učenjem specijalnih konstrukcija s infinitivom u standardnom albanskom, đaci koji idu u dopunske škole južnoslovenskih jezika često moraju savladati pravilnu upotrebu padeža u standardnom jeziku itd. Iz perspektive psihologije učenja za trajno sticanje znanja preporučuje se uvek da učenici ono što uče prvo treba da shvate (najbolje je ako nečega postanu svesni putem istraživačkog učenja) i zatim na više načina i u više faza uvežbaju i upotrebe. Pri tom usmeno izražavanje igra važnu ulogu kada je reč o prepoznavanju i imenovanju, ali i u dijaloškim, praktično orijentisanim vežbama i situacijama u kojima se naučeno koristi.

d) Povezivanje prvog i drugog jezika

Učenici dopunskih škola maternjeg jezika ne poznaju i ne znaju samo svoj prvi jezik, nego i školski jezik zemlje u kojoj žive. Često se čak osećaju kompetentnije kada se služe tim jezikom, što i ne čudi, s obzirom na svakodnevni rad na tom jeziku u školi, što je gore već pokazano. Pri podsticanju razvoja prvog jezika u okviru nastave dopunskih škola, treba obavezno koristiti dačke resurse i kompetencije u školskom jeziku. U to se ubraja, recimo, fond reči koji je neretko širi od kućnih i porodičnih tema na koje je ograničen njihov rečnik u prvom jeziku. To znači da se u radu na vokabularu prvog jezika često možemo osloniti na

školski jezik, u kojem su neki pojmovi već obrađeni i objašnjeni. Tada nisu neophodna duga objašnjenja na prvom jeziku; tada treba samo navesti odgovarajući pojam i uvežbati njegovu upotrebu. To se odnosi pre svega na zahtevniji vokabular obrađen u školi, bez kojeg nema dobrog vladanja jezikom. Ali, i prilikom rada na gorenavedenim daljim jezičkim sredstvima moguće je poći od školskog jezika. Velika prednost građenja takvih veza je u tome što se sprečava inače veoma problematično cepanje vokabularâ prvog i školskog jezika, do kojeg često dolazi (najčešće tako što deca na prvom jeziku koriste porodično-kućni vokabular, a na školskom vokabular za zahtevnije teme). Pored toga, moguće je i preporučljivo resurse i predznanja iz redovne nastave uključiti u rad na gramatičkim fenomenima ili prilikom prenošenja strategija učenja (upor. priručnik Didaktički podsticaji 5). U svim ovim slučajevima usmeno izražavanje, kao medijum za razgovore i treninge, igra važnu ulogu za dostizanje cilja poboljšanja literalnih kompetencija. Podrazumeva se da taj medijum može biti dovoljno dobro korišćen ako se sticanju i izgradnji usmenih kompetencija posvetilo dovoljno vremena i pažnje.

3. Ciljevi i struktura ovog priručnika

Ovaj priručnik je u tesnoj vezi s priručnicima Didaktički podsticaji 1 i 2 u seriji priručnika „Materijali za nastavu maternjeg jezika u dopunskim školama“. Dok priručnici 1 i 2 predstavljaju niz predloga za podsticanje i poboljšanje pisanja, odnosno, čitanja na prvom jeziku, u priručniku 3 je reč o velikoj jezičkoj oblasti usmenog izražavanja. Ta oblast obuhvata, kao što je gore pokazano, dva aspekta – slušanje / razumevanje slušanog i govor. Za razliku od čitanja i pisanja, ovde se ne radi o kulturnim tehnikama koje moraju iz osnova biti obrađene u školi, nego o širenju i nadgradnji kompetencija koje veće postoje u vezi sa svakodnevnim temama, a koje gotovo sva deca poseduju već kad pođu u vrtić. Obaveza škole je da razvije te kompetencije, onoliko koliko je moguće, za snalaženje i funkcionisanje i u sve zahtevnijim kontekstima. U nastavi maternjeg jezika u dopunskim školama fokus je na standardnoj varijanti prvog jezika. Istovremeno se stvaraju produktivne veze sa školskim jezikom, kao što je pokazano gore u 2d.

Nastavni predlozi i didaktički podsticaji, čija je svrha da posluže kao potpora nastavnicima dopunskih škola maternjeg jezika u važnom radu na poboljšanju usmenog izražavanja učenika, podeljeni su na sledeće oblasti (pri čemu se uvek misli kako na produktivnu, tako i na receptivnu dimenziju – govor i slušanje):